

Мр Владан Виријевић
Филозофски факултет, Косовска Митровица

Одједи 25. и 27. марта 1941. године у Краљеву и улога епископа жичког др Николаја (Велимировића)

О 25. и 27. марту 1941. године у домаћој и старој историографији и публицистици написано је на хиљаде страница, било синтеза о Краљевини Југославији, историји Комунистичке партије Југославије, Другом светском рату на југословенском тлу или о издвојеним историјским догађајима који и данас изазивају бројне полемике и опречна мишљења о њиховом карактеру.

Овај прилог има за циљ да прикаже одјеке на које је чин потписивања Протокола о приступу Југославије Тројном пакту наишао у Краљеву, граду који је између два светска рата био синоним брзог друштвено-економског урбаног напретка у Србији, и утицај владике жичког др Николаја Велимировића на ова збивања. Како је архивска грађа о овим догађајима у Краљеву јако оскудна, принуђен сам да њихов ток прикажем готово искључиво на основу сведочења савременика, уз појачану унутрашњу критику извора.

Из Првог светског рата Краљево је изашло као „варош црних марама и барјака“, демографски осакаћено, с осиромашеним домаћинствима, опљачканим трговачким и занатским радњама, опустошеним школама и другим јавним објектима и порушеном инфраструктуром. Наредне две деценије убрзаном индустријализацијом, посебно тридесетих година прошлог века, из „мале паланчице, познате само са свога кајмака“ прераста у „важан центар наше националне индустрије“.¹

У Краљеву је у предвечерје Другог светског рата живело око 15.000 становника, огромном већином Срба. Осим њих, у граду су живели још и: Словенци, Хрвати, Мађари, Руси, Немци, Чеси, Јермени, Роми и други које је могућност запослења у овдашњој индустрији (Фабрици вагона и Фабрици авиона) довела на „краљевачку калдрму“. Оно је представљало административно-управно, економско, просветно-културно и здравствено средиште Жичког среза, у коме су поред осталих били смештени: Срески и Окружни суд, Среско начелство, Среска болница, Гиманзија, Нижа пољопривредна школа, Ваздухопловно-технички завод краљевске војске, канцеларија Духовног суда Епархије жичке итд.

После општинских избора 27. септембра 1936. године општинска управа налазила се у рукама Удружене опозиције, чији је кандидат банкарски чиновник Душан Крстић победио кандидата режимске Југословенске радикалне заједнице.

Почетак Другог светског рата 1. септембра 1939, пораз Француске, заокруживање Југославије силама Тројног пакта након приступа Мађарске,

¹ *Луче се навршило сто тридесет четири године откако је Карађорђе заузео Карановац – данашње Краљево, Политика, Београд, 13.7.1939.*

Румуније и Бугарске силама Осовине, продубљивање унутарполитичке кризе у земљи - све су то биле „дежурне теме“ за столовима бројних краљевачких кафана и хотела, на пијаци, на улици или у комшијским разговорима „преко плота“. Побуђивале су страх и зебњу међу већином житеља Краљева, којој су у сећању били трагични дани прошлог светског рата и окрутност аустроугарских и немачких солдата. С посебном неверицом примљене су вести о слому Француске и повлачењу Британаца с континента, што је у свести многих изазивало нескривено разочарање у, како се дотад сматрало, „неприкосновену снагу савезничког оружја“. Наиме, свежа сентиментална сећања на ратно савезништво сковано на Солунском фронту и вишемесечни боравак француских и британских трупа у Краљеву након 1918. године, као и културолошки афинитети које су неговали појединци школовани на некој од њихових високих школа, пресудно су утицали на формирање франкофилских, англофилских и антигерманских осећања.

Судећи према сведочењу познатог уметника и књижевника Миодрага Б. Протића, у оваквој атмосфери антипактовско расположење Краљевчана манифестовано је јавно и пре 25. марта: „После двадесетог марта зебња прелази у отпор. Уочи потписивања Тројног пакта - протестне поворке. Сећам се групе грађана и ратника која је, са заставама, одликовањима, месинганим трубама дошла пред конак, преко пута нашег стана, тражећи од владике Николаја да оде у Београд и пренесе народно расположење, верност старим савезницима.“²

Улогу генератора народног бунта имали су свештеници овдашњег храма посвећеног Силаску Светога духа, предвођени својим владиком др Николајем Велимировићем, заједно с месним одборима прозападно оријентисаних либералних политичких партија и организација попут: Сокола, Удружења четника, Удружења ратника 1912-1918. године, Хришћанске заједнице младих људи итд. Сећајући се 25. марта 1941. године, Јулијана Симић је забележила: „Мог мужа Милоша, који је био учитељ и председник Удружења ратника 1912-1918. године данас није држало место. Никако није могао да се помири с чињеницом да Југославија приступи Пакту и да буде уз Немачку. Стално је говорио о нашој прошлости и савезницима из Првог светског рата. Отишао је одмах после ручка и брзо се вратио. Рекао ми је да је био код директора гимназије Кнежевића и да је тражио да директор пусти ученике да демонстрирају. Тако сам сазнала да се у граду спремају демонстрације. Казао ми је да му је директор одговорио да он не може да нареди ђацима да иду, али да их неће спречавати ако крену.“³

Вести о томе да су Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић отпутовали у Беч ради потписивања приступања Југославије Тројном пакту наишла је на бурне реакције овдашње јавности. Како сведочи Тиосав Велимировић, тадашњи ученик VIII разреда гимназије, у поподневној гимназијској смени избили су немири: „Неред је био у свим разредима. Све што није било љотићевац, а њих је било свега неколико, демонстрирало је. Извикиване су пароле против пакта, Хитлера, Мусолинија, владе, фашизма, певане борбене патриотске и револуционарне песме... Одједном се из суседне зграде зачу радио: спикер је најављивао почетак преноса из Беча. ...Из гимназије се проломи: Уа! Огласише се велика црквена звона. Била су из све снаге.“⁴

² Миодраг Б. Протић, Нојева барка – Поглед с краја века (1900-1965), Београд, 1992, 124 (у даљем тексту: М.Б. Протић, Нојева барка...).

³ Михаило Симић, Краљево 1941. – Сведочења и сећања, Београд, 1983, 51.

⁴ Исто, 52.

Упорна звоњава звона храма Силаска Светог духа изазвала је силно узбуђење грађанства. О томе левичарски настројен гимназијски професор Ђорђе Рашовић каже: „Кад сам чуо звона, прво сам помислио да оглашавају неког ко је умро. Али не, онда другојачије звоне. Није ни сахрана. Шта ли је? Звонила су као да не мисле да престану, као да шаљу неку поруку. Закључио сам да то мора да је неки позив.“⁵

Убрзо се у дворишту Господар-Васиног конака, смештеног преко пута црквене порте и зграде гимназије, у коме се налазила резиденција владике Николаја, сакупило стотинак грађана којима се придружила и велика група гимназијалаца. С балкона конака обратио им се краћим говором владика Николај указујући на значај тога дана и подсећајући их на слободарски дух српског народа, завршивши говор речима: „После свега овога што рекох - ко има очи нека види, ко има уши нека чује! А сад, ја молим сваког да се упути кући. Ми смо овде завршили свој разговор!“⁶

Окупљенима се потом, схвативши ове владикине речи као библијску поруку да се ради по свом нахођењу, обратио већ поменути професор Рашовић, позивајући их да протест наставе на градским улицама упркос апелима среског начелника Рада Ракуша да се разиђу јер „комунисти почињу да лове у мутном“. Незадовољство започето испред владичанског конака брзо је пренето на улице града и централни трг: „Народ поче да куља из дворишта. На улицама су већ били ђаци. Све се измеша. Онда се појавише црквене заставе и рипиде. Из гимназије изнесе државну заставу. Маса поче да формира поворку. На челу је један млади трговац носио краљеву слику, а црквена и државна застава биле су постављене од слике лево и десно као странице клина. Они који су носили државну заставу савише је тако да је споља била само црвена боја. Поворка крете ка Споменику. Предводио је професор Рашовић. Доле пакт! Доле издајници! Живела слобода! Народ с војском, војска с народом! Савез с Русијом! Многи су очекивали да се поворка заустави, али она продужи према стану команданта места. Пред командантовим станом маса застаде: Народ с војском, војска с народом! - грмело је са свих страна. Командант се појави на прозору. Није ништа говорио, али је отпоздрављао народу. Онда поворка продужи и поново дође до Споменика. Маса је већ била нарасла на око 3.000 људи. Врило је као у котлу.“⁷ Иако је пао мрак, манифестанти се нису разилазили, већ су се још једном упутили пред владичин конак.

„Владика Николај се појавио. Није говорио дуго. Питао је народ да ли га овлашћује да меродавнима пренесе њихово расположење. Ми смо одобравали и онда се маса разишла кући.“ - присећао се тог тренутка столар Драгољуб Рашић.⁸

О овим догађањима командант Моравског жандармеријског пука известио је предвече телефоном надлежну команду: „Данас за време корзоа у Краљеву дошло је око 100 манифестаната пред конак епископа Николаја, који им је одржао кратак говор. Та група наставила је с манифестацијама и нарасла до 3.000. Поново се вратила пред конак, па је понова епископ Николај одржао говор и казао да што су примили 16 људи не прима 16 милиона, и питао народ да ли га овлашћује да то њихово расположење каже меродавнима у Београду.“

⁵ Исто, 53.

⁶ Исто.

⁷ Исто, 55.

⁸ Исто, 56.

После овога манифестанти су се мирно разишли."⁹

Вест о силини протеста у Краљеву објавио је у своме вечерњем програму и Радио Лондон.

Наредни дан, 26. март, освануо је у неизвесности и очекивању. На улицама је било мирно, препричавали су се и коментарисали јучерашњи догађаји. Полиција је приводила на саслушавање појединце који су претходног дана били бучни, док је у гимназији било покушаја бојкота наставе и цепања уџбеника немачког језика.¹⁰ Смиривању страсти свакако је допринео и одлазак владике Николаја у Београд на ванредно заседање Светог архијерејског сабора.

Идућег јутра, 27. марта, устаљени ритам градског живота из корена је преобратила вест из Београда. Са сазнањем да је током протекле ноћи извршен пуч и збачена влада Цветковић-Мачек, за коју се с пуним правом може рећи да је била омражена међу огромном већином Краљевчана, на улице и градски трг похрлило је, оставивши на столу прву јутарњу кафу, мноштво људи свих социјалних структура: трговци, занатлије, угоститељи, радници, шегрти, калфе, надничари, железничари, чиновници.

Тишину пролећног јутра проламали су узвици: „Збачена влада!“, „Срушен Тројни пакт!“, „Краљ преузео власт!“, „Живео краљ!“, „Живела војска!“, претварајући се у праву експлозију одушевљења. На чело народног таласа, у одсуству владике Николаја, ставили су се месни пароси. Великом броју мештана који су, понеки још и сањиви, пристизали у црквену порту, обратио се, попевши се на један астал, свештеник Миле Јураковић, држећи у једној руци црквену, а у другој државну заставу.¹¹

Сведочећи о том двадесетседмомартовском јутру, ондашњи гимназијалац Славко Петровић каже: „Био сам у хранилишту у коме су се бесплатно хранили сиромашни ученици кад у трпезарију упаде узбуђен поп Алекса Тодоровић, држећи обема рукама краљеву слику: Живео краљ!, Живео краљ! - викнуо је и позвао сву децу да иду за њим. Тако сам се и ја нашао у маси манифестаната.“¹²

На бурно одобравање вест о преврату наишла је и међу радницима Фабрике авиона, о чему њен чиновник Станимир Сувајдић каже: „Сећам се тог момента, био сам с једним другом у хали где смо извлачили профиле за авионе. То је код нас била нова фаза посла. Тада је објављено да је дошло до пуча у Београду и да је оборен пакт. У том моменту Милош Јурчићка, Чех који је радио дуго код нас, зграбио је пуну тестију воде и треснувши о земљу узвикнуо: 'Чешку од поробљавања једино може да спасе Југославија'. То је утисак који ће ми дуго остати у сећању. Онда смо организовали демонстрације. Кренула је поворка. Цела фабрика је прекинула рад. Људи су изашли на улице и дошло је до демонстрација.“¹³

Како је дан одмицао, колоне људи су се све више сливале у једну шаролику масу окупљену око Споменика на главном градском тргу. И управо на том месту, у свеопштем делиријуму, назирале су се две тенденције које су, у доцнијим догађањима, увеле српски народ у усуде братоубилачког рата. Присећајући се ових манифестација, тадашњи гимназијалац Никола Бугарчић

⁹ Бранко Петрановић, Никола Жутић, 27. март 1941, Београд, 1990, 259.

¹⁰ Благомир Бићевац, *Гимназија у II светском рату (1941-1945)*, Гимназија у Краљеву 1909-1999, Краљево, 2000, 178.

¹¹ М. Симић, Краљево..., 63.

¹² Исто, 61.

¹³ Мирослав Филиповић, Краљевски авиони – Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942, Краљево, 1995, 158.

наводи: „Маса је била подељена у две велике групе: једну су сачињавали радници с доста ђака, а другу грађани. Из радничких редова се заорило: 'Војска с народом!' Сва окупљена маса то сложено прихвати. Из друге групе је излетело: 'Живела војска!', 'Живео генерал Симовић!' И ово сви прихватише. Онда из исте групе узвикнуше: 'Живео краљ!', 'Живео наш млади краљ!' 'Живео Петар III', 'Живела Енглеска и Америка!'

Из радничких редова засекоше: 'Београд - Москва!', 'Савез с Русијом!', 'Живели савезници!' Један глас надјача: 'Живео Стаљин!' Свака група је била упорна. Пароле се измешаше. Измешале су се и песме: 'Боже правде' са 'Хеј Словени', 'Спремте це, спремте, четници' са 'Ланци се кују клети'. На Споменику су се ређали говорници."¹⁴

Читав дан протекао је у слављеничком расположењу, а већ сутрадан усхићење је замењено сумњом да ли је пуч био оправдан. Говорило се да је Хитлер од Југославије тражио ипак само неутралност, да је кнез Павле, више Енглез него Србин, пакт прихватио, свестан да му Енглези не могу помоћи, не би ли избегао разарања и патње.¹⁵ Да су оваква отрежњујућа размишљања дошла прекасно, Краљевчане су својом трагичношћу уверили догађаји који су уследили, а посебно октобарски покољ 1941. године када су многе од њих, на стратишту преко пута железничке станице, покосили немачки митраљески рафали.

На основу досад поменутих чињеница, уместо закључка се може рећи да су чин приступања Југославије Трипартитном пакту и војни пуч од 27. марта у Краљеву, малом србијанском провинцијском граду, доживљени, начелно гледано, први као национална срамота и љага бачена на светле традиције српског оружја, а други као високоморални, узвишени патриотски чин, чији домети су, поготову услед непосредног учешћа свештенства Српске православне цркве, доживљавани као оваплоћење косовске жртве и опредељење за царство небеско. Упркос настојању малобројних комуниста и левичарски настројених појединаца да догађајима дају идеолошку конотацију, они су остали засновани првенствено на националном романтизму, слободарском духу и српским традиционалним вредностима из ослободилачких ратова 1912-1918. године. Било би интересантно, и са становишта науке корисно, утврдити понашање и ставове овдашњег римокатоличког жупника Тугомира Гелића, али хеуристичка мањкавост онемогућила ми је да овај аспект мартовских збивања у Краљеву ближе осветлим.

¹⁴ М. Симић, Краљево..., 63.

¹⁵ М.Б. Протић, Нојева барка..., 125.